

DEMOKRATIJA: IZMEĐU ESENCIJALNO SPORNOG POJMA I AGONISTIČKE PRAKSE

Konoli, Muf, Tjuli

Apstrakt. U tekstu se razmatraju stanovišta Konolija, Mufove i Tjulija u pogledu statusa i prirode pojmova u političkom diskursu, kao i posledice ovih konceptualnih pretpostavki na shvatanje demokratije. Sva tri autora ističu esencijalnu spornost političkih pojmova, paradoksalnosti liberalne demokratije i neophodnost revidiranja standardnih racionalno–konsenzusnih teorija demokratije. Takođe, sva tri autora preuzimaju specifično tumačenje Vitgenštajna u pravcu političke teorije u čijem su središtu svakodnevne kontingentne prakse politike, kao i disenzus oko njihovog razumevanja i vrednovanja. Autor brani stav da esencijalna spornost pojmova ne podrazumeva agonizam i negiranje značaja pravila i pokušava da ukaže na tačke nelegitimnog prelaza od antiesencijalizma ka nekonsenzusnosti pravila. Takođe, u tekstu se ukazuje na nedostatke radikalne–disenzusne koncepcije demokratije i društvene integracije.

Gljučne reči: Konoli, Muf, Tjuli, politički diskurs, esencijalno sporni pojmovi, agonizam, Vitgenštajn, radikalna demokratija.

Namera ovog teksta je da ispitam radove troje teoretičara preko dve teme, kojima je „kumovala“ jedna filozofija. Reč je o Konoliju, Mufovoj i Tjuliju (William Connolly, Chantal Mouffe, James Tully) čije su koncepcije međusobno srodne i koje se mogu označiti kao koncepcije radikalnog pluralizma, odnosno radikalne demokratije. Što se tiče osnovnih tema, prva se odnosi na prirodu političkih pojmova kao „esencijalno spornih“, dok je kod druge reč o primeni ovog poimanja na pojam demokratije i, konsekventno tome, na koncepciju radikalne demokratije koja iz ovakvog shvatanja direktno proističe. Značajno je da se sva tri autora pri tome pozivaju na Vitgenštajnovu (Ludwig Wittgenstein) filozofiju jezika kao prekretničku, tako da će deo ovog teksta biti posvećen problemu saglasnosti njihovih interpretacija sa samom Vitgenštajnovom pozicijom.

Kao teoretičari radikalne demokratije, sva tri autora podrazumevaju da liberalna demokratija kao teorijski i politički projekt skriva tenziju između insistiranja na politici ljudskih prava s jedne i suvereniteta naroda s druge strane. Oslanjajući se na postvitgenštajnovsko antifundacionističko stanovište, filozofiranje u novom ključu trebalo bi da vodi ka iščeznuću granice između političke teorije i političkog života, teorijske i praktičko-političke aktivnosti, između katedre i agore. Sa praktičke strane, prema ovim teoretičarima, pozivanje tradicionalne politike na konsenzus, umnost, zajednicu, običajnost itd. služi prigušivanju imanentne konfliktnosti moderne demokratije, što ima za posledicu ideološku funkciju skrivanja odnosa dominacije i potiskivanja disonantnih glasova.

1. Konoli: politički diskurs u esencijalnom sporu

Pozivajući se na Gelija (Gallie), Konoli političke pojmove ubraja u „esencijalno sporne“, i smatra da se, kada je reč o pojmovima u političkom diskursu, neslaganje oko upotrebe ne može razrešiti ukazivanjem empirijsku evidenciju, lingvističku upotrebu, dokaz ili jasna pravila primene datog pojma.¹ Spornost pojmova u političkom diskursu podrazumeva da je oko njihovog značenja i upotrebe moguća beskonačna rasprava. S druge strane, brojni naučnici u društvenim naukama su, prema Konoliju, nastojali da konstruišu pojmove koji su deskriptivni i vrednosno neutralni, sa jasnom i jednoznačnom referencijom. U „društenonaučnoj zajednici“, konsenzus koji bi se mogao postići oko ovih pojmova dosegao bi izvan ideoloških i etičkih orijentacija učesnika u raspravi. Pojedini koncepti bi se prihvata-

¹ Sklon sam da političke pojmove označim kao „esencijalno sporne pojmove“, umesto „esencijalno takmičarskih“ (contested) kao što to koristi Geli u poznatom tekstu „Essentially Contested Concepts“, i ovo moje označavanje je više u skladu sa Konolijevim, no Gelijevim smislom. Geli koristi metaforu takmičenja, koja se odnosi na različite strategije u pojmovnom disputu koje podsećaju na taktike sportista, na veštine koje služe radi ostvarenja pobeđe, i, što je najbitnije, na privremenost šampionske pozicije: primat uvreženog značenja određenog političkog pojma uvek može da bude doveden u pitanje novim, suparničkim tumačenjem. Istina je da će se „takmičenje“ uvek nastavljati, no metafora je kratkog dometa jer se u šampionatu svaka igra vodi za sebe, jedna trka nije u vezi sa drugom i rezultat jedne ne određuje drugu trku. Kod disputa oko političkih koncepata spor koji je u toku tiče se nedoumica koje su akteri imali i u prethodnom sporu. Uz to, ishod spora zavisi i od drugih pojmova, koji su najčešće takođe sporni, što je, kako ćemo videti, i Konolijeva tvrdnja.

li, a sa drugima bi se postupalo na isti način na koji se u prirodnim naukama pristupalo skrivenim ili mističnim svojstvima. Nasuprot tome, autori poput Konolija smatraju da metodološki pristup u političkoj teoriji i društvenim naukama odlikuje isprepletenost vrednosnog i deksriptivnog, neizbežna normativnost epistemološkog izbora predmeta i pristupa istraživanju, kao i neadekvatnost podele sudova na analitičke i sintetičke.² U Vitgenštajnovom maniru kritike veštačkog jezika, Konoli naglašava da teorijska plodotvornost analize političkog diskursa zavisi od razumevanja nerafiniranog, svakodnevnog jezika, odnosno konceptualnog okvira u kojem se politički život odvija. Ovde je reč o kritici ideala „kristalne čistoće“ jezika, kao i o Vitgenštajnovoj ideji da u jeziku već mnogo toga mora biti pripremljeno da bi se pristupilo jezičko-pojmovnoj analizi.³

U političkom diskursu je reč o „institucionalizovanim“ znanjima i konceptima, putem kojih pojedinci i grupe u interakciji prilagođavaju, razrešavaju, menjaju, transformišu i adaptiraju svoje stavove, preferencije, aspiracije i uverenja na fonu približno zajedničkih pretpostavki i značenja. Pojedinci i grupe dele svet zajedničkih značenja, ali ih u političkoj sferi dele na nepotpun i često ambivalentan način. Činjenica da konceptualni okvir nije u potpunosti prihvaćen omogućava samu sferu političkog diskursa kao otvorenog polja argumentacije u pogledu značenja koncepta. Pošto su pravila primene otvorena, učesnici u raspravi tumače ova pravila na različite načine, oni su u stalnom sukobu oko toga koje će značenje, ili aspekt značenja jednog pojma da nadvlada i etablira se kao standardan. Naravno, ovo etabliranje je labilno, jer je i sam konsenzus nestalan, pošto zavisi od „odnosa snaga“, tj. uticaja koje pojedine interpretacije imaju, kao i od same situacije i njenih nepredvidivih promena.

² Up. Connolly 1993: 12–35. Kao što je poznato, sedamdesetih godina prošlog stoleća – u vreme nastajanja Konolijeve knjige – je ovo novo viđenje metode i jezika društvenih nauka već bilo u zamahu, i jedan od najznačajnijih zamajaca promene bila je Vinčova (Winch) knjiga *The Idea of a Social Science* iz 1958. godine, koja je direktno inspirisana kasnim Vitgenštajnom. Ovaj je autor razvio sasvim Vitgenštajnovsku tezu da pojmovi u društvenoj teoriji nisu samo teorijski opterećeni (*theory-laden*), poput pojmova prirodnih nauka, nego se mogu shvatiti isključivo preko razumevanja partikularnih „oblika života“ u kojima su ukorenjeni i u kojima funkcionišu i zadobijaju smisao.

³ Up. Connolly 1993: 39, kao i njegov stav da „...zajednički jezik podrazumeva zajedničku klasu rasuđivanja i obaveze ukorenjene u njima.“ (Connolly 1993: 3)

Pojam demokratije nam može poslužiti kao pogodna ilustracija esencijalne spornosti. Pojedine osobe ili grupe ističu određene karakteristike kao ključne po ovaj pojam a ostale smatraju za manje relevantne, dok druge osobe smatraju neka treća obeležja za bitne a preostala za sporedne itd. Tako se često kao bitno navodi pravo pojedinca da učestvuje u vlasti i participira u njoj. Druga grupa pojedinaca će, međutim, kao bitno svojstvo isticati komunalne, neinstrumentalne aspekte demokratije, osećanje pripadništva i političku jednakost. Treća grupa će smatrati da je formalna jednakost dovoljna i da se demokratija iscrpljuje u regularnoj i fer izbornoj proceduri, kojom se smenjivanje političkih elita vrši na legitiman način. Mada se većinski uslov javlja kao neophodan, odnosno kao nužni deo sadržaj pojma demokratije, ni ovde ne postoji konsenzus *koji* bi većinski sistem bio najprimereniji nasleđenoj političkoj kulturi, gustini naseljenosti populacije, etnokulturalnoj strukturi i partijskoj organizovanosti, tako da bi i ovaj uslov bio sporan. Može se, dakle, primetiti da je pojam demokratije normativno opterećen i da zavisi od onoga šta je izdvojeno kao njen glavni kriterijum. Uzete izolovano, nijedna od pomenutih osobina ne iscrpljuje pojam demokratije, i tek zajedno kao skup „porodičnih sličnosti“ (Vitgenštajn), labavo objedinjene u jedan „klasterni koncept“ (Konoli), osobine se uklapaju u potpunije značenje. Uostalom, na osnovu ovog pomeranja težišta se različite vrednosne i teorijske orijentacije međusobno razlikuju, tako da razjašnjavanje značenja pojma demokratije podrazumeva ispitivanje šireg konceptualnog okvira, odnosno ono ulazi u ispitivanje relacije ovog pojma sa kompleksnom mrežom pojmova politike, etike, prava i ideologije. Pojmovna ispitivanja stoga nemaju karakter propedeutike, niti objektivnog „eksternog“ ispitivanja značenja političkih pojmova, nego ona izražavaju dubinske teorijske razlike. Naglasak koji se stavlja na pojedini pojam, njegova valenca i vrednosni tretman, govore o ishodištu same teorijske pozicije ispitivača. Kada pojmovno istraživanje postane sadržajno, u igru ulazi čitav kompleks slabije ili jače vrednosno obojenih pojmova. Konoli smatra da „ukoliko smo izbacili vrednosni sastojak iz bilo kojeg ovakvog pojma, tada smo izgubili mogućnost da razjasnimo ili pročistimo njegove granice u slučaju nove i nepredviđene situacije.“⁴ Prema tome, iako pojedine interpretacije koncepata mogu da imaju labaviji odnos prema norma-

⁴ Connolly 1993: 29.

tivnoj dimenziji značenja, ona se ne može isključiti, jer bi se time isključila projektivnost prema budućim događajima.

U kratkim crtama, Konolijeva je teza da „vrednosna neutralna“ i „deskriptivna“ socijalna teorija ne može da reši problem prilagođavanja pojmova novom kontekstu. Ona ne uzima u obzir aktere sa svojim interpretativnim sposobnostima, koji pojmove revidiraju u svetlu specifičnih, modifikovanih situacija. Takođe, kada nastoji da razluči deskriptivne i normativne pojmove, kao i da demarkira u kojem se kontekstu jedan pojam javlja kao deskriptivni, a u drugom kao vrednosni, socijalni teoretičar bi i pojmove pomoću kojih date pojmove razumeva trebao da rasporedi na deskriptivne i normativne, pri čemu bi, iz razloga izbegavanja naturalističke greške, obe ove klase pojmova morali biti strogo separatne. Pošto je reč o enormno velikom broju pojmova koje koristimo u političkoj komunikaciji, ovaj zadatak razvrstavanja bi tekao *ad infinitum*, pošto bi teoretičar morao u svaki od tih pojmova da klasifikuje prema paru deskriptivni-normativni.⁵

Na jednoj drugoj razini koja se tiče predteorijskog razumevanja političkih pojmova, ovo distingviranje i dalje funkcioniše, odnosno njeno relativizovanje u socijalnoj nauci ne znači njeno odbacivanje u svakodnevnom jeziku i političkoj komunikaciji. Ipak, Vitgenštajnom inspirisani autori, poput Konolija i njegovih prethodnika Gelija, Vinča, Mekintajera (MacIntyre) i Čarlsa Tejlora (Charles Taylor), poriču da nam je za ovo distingviranje potrebna invencija rafiniranog tehničkog vokabulara i formalno koherentnog jezika. Tehnički jezik bi samo bespotrebno opteretio poimanje onoga što već svi znamo, odnosno one metode koje već primenjujemo, pri čemu i dalje ne bismo bili sigurni da li bi konceptualni konsenzus socijalnih naučnika bio odista postignut na osnovu vrednosne neutralnosti, naučne objektivnosti i nepristrasnosti. Ovim načinom bi, štaviše, socijalna nauka odbacila one pojmove koji su najbitniji po naše tumačenje suptilnih i višeslojnih političkih pojmova i koji akterima najviše doprinose u razumevanje političke stvarnosti. Stoga fiksiranje za „neutralne“ pojmove onemogućava razmevanje jedne od najbitnijih relacija u političkoj teoriji, a to je relacija između moraliteta i etike s jedne, i političke prakse s druge strane. Konoli tvrdi da je insistiranje na vrednosnoj neutralnosti besplodno jer „među onim pojmovima koji

⁵ Connolly 1993: 34.

pomažu da se konstituiše politička praksa nekog društva ima mnogo takvih koji opisuju sa moralne tačke gledišta.“⁶

Što se tiče primedbi koncepciji esencijalno spornih pojmova, česta je optužba za relativizam, odnosno da ona implicira jednaku vrednost svih intepretacija pojmova. Ipak, zavisnost od interpretativne pozicije i priznavanje smisla različitim interpretacijama ne povlači neodlučivost i njihovu podjednaku korektnost ili vrednost. Jedan pojam može biti suštinski sporan, a da ipak postoji određenje koje je u datoj prilici najvalidnije ili bolje od ostalih.⁷ Sledeća primedba odnosi se na nedovoljno razlikovanje deskriptivne od normativne komponente u ovim pojmovima. Prema kritičarima, ova je razlika neophodna pri izdvajanju deskriptivnog sadržaja koji je intersubjektivno prihvaćen i koji može biti predmet nepristrasne analize od subjektivnog sadržaja koji je sporan. Kao što smo pomenuli, ova primedba previđa činjenicu da usredređivanje na određenu deskriptivnu komponentu već podrazumeva određeni normativni izbor. Uz to, dati predmet nepristrasne analize, bez obzira na veću metodološku strogost pri ispitivanju, može da bude trivijalan i teorijski manje interesantan od onog koji pobuđuje nesuglasice, sporenja i rasprave.

Dalja primedba ovakvom Gelijevom i Konolijevom pristupu odnosila se na interferenciju tehničkog i svakodnevnog jezika u predloženoj političkoj teoriji, pri čemu se gubi demarkacija između jasno definisanih i neodređenih pojmova. Ipak, tehnički pojmovi su često suvišni, tj. pojmovi koji se koriste u uobičajenom političkom disputu mogu biti sasvim dovoljni i komunikatibilni da bi poslužili za objašnjenje određene pojave. U srži je reč o Vitgenštajnovoj tezi o kompletnosti i dovoljnosti običnog i suvišnosti veštačkog jezika, takvog koji, u pokušaju da čistije i preciznije reprezentuje stvarnost, u stvari uvodi nove, metafizičke entitete. Uz to, može se pretpostaviti da će se u određenjima tehnički korektnih i operativno plauzibilnih koncepata provlačiti teorijski opterećeni pojmovi, koji bi, sa svoje strane, tražili pročišćenije određenje. Tako se pojmovi interesa, racionalne odluke, motivacije, subjekta, političke volje, političkih institucija i sl. ne mogu predrazumevati kao samoevidentni i jasno određeni, nego i sami pretpostavljaju određeni interpretativni okvir.

⁶ Connolly 1993: 39.

⁷ Up. Mason 2000: 19, kao i Connolly 1993: 225–231.

Konolijeva rana analiza političkih termina bila je predmet osporavanja, no može se reći da je ona u velikoj meri prihvaćena, pa čak i da je postala opšte mesto, kao i da je predložena aplikacija Vitgenštajnovne filozofije na analizu pojmovnog okvira političke teorije u velikoj meri plauzibina i podsticajna. Pitanje je da li se ovo može reći za dalju evoluciju Konolijevih stanovišta u pravcu radikalnog pluralizma. Konoli je zamisao esencijalno spornih pojmova postepeno sve više zaoštravao, tako da se može pitati šta je ostalo od prvobitne teorije, iscrpno izložene u delu *The Terms of Political Discourse* iz 1973. godine. Dvadeset godina kasnije, u predgovoru trećem izdanju ove knjige iz 1993, ovaj autor je svoje prethodno stanovište okarakterisao kao još uvek impregnirano potpunošću, smatrajući da je izložena pojmovna analiza težila ka eliminaciji razlike, ostatka i neidentičnosti. Tako se pojmovna analiza postepeno potiskuje u korist genealogije, a ispitivanje esencijalne spornosti pojmova nadopunjuje dekonstrukcijom značenja. Kasniji Konoli više nije smatrao da je negacija zaokruženosti i neprotivrečnosti nešto što bi trebalo izbegavati i da je konsekvencija neprestanog povlačenja razlika u pojmovima pragmatičko samoporicanje. Esencijalna spornost je tako proširena i na druge domene, kao što su domen racionalnosti i etike, a koji su izbegnuti u ranijim delima. Konoli, prema tome, sugeriše da filozofija i politička nauka treba da se odreknu konceptualne analize, odnosno pokušaja da razjasne nedoumice i pročiste neodređenosti, i da se prihvate plodonosnijih genealoških i dekonstruktivističkih postupaka.

Nadopunjujući svoju raniju analizu pojma demokratije, čini se da Konoli počinje da prihvata kako je i minimalni konsenzus oko normi zajedničkog života inherentno neostvariv projekt. Može se primetiti da je esencijalna spornost pojmova povezana sa disenzusom u demokratiji i političkom delanju uopšte, (ova će povezanost kod Konolija vremenom zadobijati sve radikalniju formu), ali i da rasprava oko značenja „radi u prazno“ ukoliko spor ne dosegne dalje od disenzusa. Inkorporiranjem same racionalnosti u „esencijalno sporne“ pojmove, postaje realna pretnja zatvorenog kruga u kojem se više ne može procenjivati validnost intepretacije, u kojem pitanje „da li je tumačenje jednog pojma korektnije od drugog?“ postaje istovetno sa „ko takvo tumačenje prelaze? *Cui bono?*“ U jednoj

„postničeanskoj senzibilnosti“⁸, i sama demokratija je od esencijalno spornog primila obrise unutrašnje protivrečnog pojma. Ovakav pojam demokratije osnovni je predmet analize Mufove.

2. Muf: paradoksi radikalne demokratije.

Mufova ističe bliskost svojih stavova sa Konolijevim, pri čemu Konoli naglašava „paradoks razlike“, dok Mufova razmatra uži domen protivrečnosti liberalne demokratije. Ipak, reč je o istoj „politici razlike“, prema kojoj pluralistički poredak treba da ističe i prizna paradoks demokratije, umesto da pokuša da ga prevaziđe i poništi.⁹ Takvu poziciju koja pokušava da premosti paradoks Mufova nalazi u liberalističkoj teoriji, kao i u praksi takozvanog „trećeg puta“ dela savremene levice. Savremenu teoriju, kao i praksu, obeležava preovlađujući simbolički okvir izgrađen na liberalnom (preciznije neoliberalnom) diskursu ljudskih prava i prava privatne svojine. Prema shemi liberalnih teoretičara poput Rolsa (Rawls) i Dvorkina (Dworkin) u slučaju eventualne kolizije prava treba da „trijumfuju“ nad komunalnim vrednostima. Shodno tome, i u slučaju kolizije vrednosti demokratije sa vrednostima ljudskih prava primat bi bio na strani prava, čime je paradoksalnost „razrešena“ favorizovanjem jedne strane.

Radikalna demokratija, međutim, ukazuje na trajnu paradoksalnu situaciju liberalne demokratije, u kojoj se nametnuti konsenzus oko prava nužno konfrontira sa pravom na disenzus u demokratskom sistemu. U savremenim debatama u političkoj filozofiji dve ideje liberalizma i demokratije su često nekritički spojene u sintagmu liberalna demokratija, bez ispitivanja njihovog napetog i nestabilnog odnosa. Ipak, ništa ne sprečava nastanak sistema koji bi bio demokratski, a neliberalan, kao i sistema koji je istovremeno i politički autoritaran, i liberalan: postoje, kao što je poznato, neliberalne demokratije (kao što je atinska ili mnoge demokratije nastale iz ruina komunističkih i kolonijalnih sistema), kao što su moguća nedemokratska uređenja sa garantovanim i relativno širokim ličnim slobodama (poput rane britanske ili austrougarske imperije). Mufo-

⁸ Connolly 1993: Xvii.

⁹ Mouffe 2000: 16, fusnota 3.

va primećuje da je kod liberalne demokratije reč o dva agonistička konceptualna okvira, koji su spojeni tek kontingentnom istorijskom relacijom. Srećni spoj proističe iz više-manje linearnog razvitka (uz povremene, često i sablažnjive digresije) zapadnoevropskog društva, podupiranog neslućenim naučnim i materijalnim naporom, no i u ovim društvima je tenzija principa individualne slobode i principa narodnog suvereniteta neizbežna.

Mogućnost da se nametnu ograničenja narodnoj suverenosti u ime slobode otkriva paradoksalnu prirodu same demokratije. Paradoks nije moguće razrešiti na način koji bi bio racionalno obavezujući, na način generalnog društvenog konsenzusa: paradoksalnost je sadržana u samoj biti savremenog političkog ustrojstva. Ovde je reč o dve različite vitgenštajnovske „jezičke garmatike“, koje ne negiraju jedna drugu, ali su zato u međusobnom trenju i nesporazumu.¹⁰ Razne interpretacije liberalno-demokratskih vrednosti su, prema tome, u stalnoj „agonističkoj konfrontaciji“.

Kao što smo rekli, savremeni liberalizam teži da prikrije ovaj agonizam neprestanim redukovanjem domena demokratije. Prema Mufovoj, kroz „alternativu racionalističkom pristupu“, Vitgenštajn može dati snažan podsticaj razmišljanju o politici na drugačiji način, konsolidovanju demokratskih institucija i obnavljanju demokratskih impulsa.¹¹ Vitgenštajnovski pristup otvara mogućnost nehomogenizujuće i negeneralizujuće političke teorije, jednog drugačijeg viđenja formiranja političke zajednice i legitimizacije demokratskog društva od univerzalističkog i racionalističko-konsenzusnog, kakvo preovladava u standardnim objašnjenjima. Kako kaže Mufova, „spremni smo da priznamo da demokratija ne zahteva teoriju pravde i pojmove kao neuslovljenost i univerzalna validnost, već mnogostrukost praksi i pragmatičke poteze usmerene ka ubeđivanju ljudi

¹⁰ Up. Mouffe 2000: 5. Politika „levog centra“, karakteristična za laburizam i socijaldemokratiju bez levičarskih obeležja primer je, prema Mufovoj, političke orijentacije koja je, pod velom nekonfliktne politike interesa svih slojeva i ravnopravne tržišne utakmice, poništila onu komponentu demokratije koja se ogleda u raspravi o socijalnoj jednakosti i stalnom otvorenom dijalogu. Iako ova politička orijentacija pretpostavlja da demokratizacija teži prevladavanju klasnih, socijalnih, etničkih itd. razlika, poništenje demokratskog paradoksa se pokazuje kao prividno: ideal demokratije se ovde zamenjuje „racionalnim konsenzusom“ oko individualnih i ekonomskih sloboda, što nije ništa drugo do primat neoliberalističkog programa.

¹¹ Mouffe 2000: 60.

da prošire domen njihovih privrženosti drugima, da izgrade jednu inkluzivniju zajednicu.“¹² U skladu sa ovim shvatanjem, privrženost demokratskim idealima i vrednostima ne bi imala osnovu u argumentaciji i obavezujućim univerzalno važećim razlozima za njihovo prihvatanje, nego u učestvovanju u datom životnom obliku. Racionalnom konsenzusu prethodi iniciranje u jezičku igru. Vitgenštajnova analiza sleđenja pravila je od znatne važnosti po demokratski pluralizam, jer razmatra različite načine iniciranja u demokratsku igru, kao i neidentične načine na koje ona može da se odvija.¹³

Drugi značajni aspekt same Vitgenštajnovе filozofije je više metodološke prirode, a tiče se uvođenja egzemplarne pojedinačnosti, naglašavanja značaja primera kao pogodnijeg oblika eksplikacije u odnosu na generalizovano teorijsko objašnjenje. U ovom smislu bi se Vitgenštajnovi stavovi mogli koristiti kao protivteža Rolsovom i Dvorkinovom univerzalističkom poimanju, prema kojem teorija pravde mora da počiva na opštim principima iz kojih se dalje deriviraju kriterijumi za procenjivanje pravednosti određenih društvenih sistema ili konkretnih političkih mera i postupaka. Naspram ovoga, vitgenštajnovsko–kontekstualistički pristup u političkoj filozofiji (čiji je Volcer (Walzer) najkarakterističniji predstavnik) pretpostavlja da su kriterijumi pravde interni, kontekstualno zavisni i moraju se određivati zavisno od date političke kulture i područja primene. Da bismo uopšte mogli govoriti o pravdi, naš diskurs, vokabular i gramatika su morali da prođu kroz formativni proces, kroz niz transformacija i istorijskih preobražaja. Pravda i njeni principi imaju funkciju tek unutar određenih životnih formi, koje same nisu produkt refleksije. Njih refleksija pretpostavlja, jer su tek unutar ovih formi moguće jezičke igre vrednovanja i prosuđivanja pravednosti ili nepravednosti, pristanka i otpora, afirmacije i poricanja. Životni oblici su zasnovani na pretkritičkom i predrefleksivnom slaganju u činovima – hegelovski rečeno, praksa demokratskog pluralizma je moguća preko običajnosti koja je podržava.

Ovi su životni oblici često nesamerljivi i konfliktni, stoga je bitno da učesnici u političkom delanju pronađu demokratsku asoci-

¹² Isto.

¹³ Mouffe 2000: 12. Prema vlastitom priznanju, autorka se oslanja na pionirsku knjigu Pitkinove *Wittgenstein and Justice*, u kojoj se osnovne Vitgenštajnovе teme – pluralnost jezičkih igara, kritika subjekta refleksije, antiesencijalizam, problem sleđenja pravila – dovode u relaciju sa poimanjem savremene političke prakse.

jaciju sa zajedničkim simboličkim prostorom, u kojem bi se antagonizam transformisao u agonizam.¹⁴ Da bi se sprečila iracionalna, nasilna konfrontacija, antagonizam između dve opozicione strane treba da poprimi paradoksalnu formu „prijateljskog neprijateljstva“. Agonistički odnos, prema tome, liči na odnos suparništva, on ne teži ukidanju oponenta kao što je slučaj sa eliminisanjem neprijatelja (ovde nije reč o fizičkom, nego o simboličkom eliminisanju, o isključivanju oponenta iz simboličkog polja). Odnos suparništva tj. agonistička politika uvek već pretpostavlja otvoreno simboličko polje u kojem suprotstavljene strane nastoje da ovaj prostor prekonfigurišu na svoj način.¹⁵

Još jedna meta radikalne agonističke kritike je insistiranje na formalnim proceduralnim obeležjima demokratije. Proceduralna interpretacija, nasuprot više supstancijalnom i etički sadržajnom poimanju, ističe neutralni karakter demokratskih procedura, odnosno pretpostavlja, prvo, da demokratiji ne treba pridavati više značaja od instrumentalnog i, drugo, da demokratski etos nosi u sebi reziduum majorizacije i etičkog diktata, koji su nespojivi sa individualnim pravima i slobodama. I u ovom slučaju je kritika koju daje Mouffova inspirisana Vitgenštajnom i njegovim shvatanjem odnosa prakse, jezika, značenja i istinitosti iskaza. Za funkcionisanje određenog jezika neophodno je, prema Vitgenštajnu, slaganje u sudnjima (i dodaje: ma kako to čudno zvučalo), što ne znači da je istinito ono oko čega se ljudi slože da je istinito, nego je reč o slaganju u postupcima, u jezičkom delanju, odnosno pravilima kojima se osobe služe kod pojedinih jezičkih igara. Kao što ni jezičke igre nisu jedinstvene, ni pravila i akcije kojima se te igre rukovode nemaju zajednički skup osobina, pa ipak osobe razumeju pravilnost i distingviraju je od nepravilnosti i pravila drugačijih jezičkih igara. Slaganje nije u mnenjima – preneto na plan političke filozofije, u onome što je rezultat refleksije ili ugovora na osnovu racionalnog tumačenja – nego u životnim oblicima.¹⁶

Pošto su ovi životni oblici visokodiferencirani i složeni sistemi pravila i praksi koji imaju specifikovani identitet, osobe imaju prema njima poseban odnos, razvijaju afilijaciju odnosno privrženost ovom specifikumu. Primenjeno na pojam pravde, to znači,

¹⁴ Mouffe 2005: 20.

¹⁵ Mouffe 2000: 13.

¹⁶ Up. Vitgenštajn 1980: § 241.

prema Mufovoj, da se proceduralna i supstancijalna pravda ne mogu razlučiti i suprotstavljati, jer proceduralna pravda pretpostavlja privrženost određenim zajedničkim vrednostima. Demokratske procedure stiču legitimitet preko njihove ukorenjenosti u slaganjima u životnim oblicima, one ne pobuđuju na akcije i ostaju neprihvaćene ukoliko ih običajnost ne podržava.¹⁷ Stroga podela na na proceduru i supstancu, moralitet i običajnost, univerzalne pravopolitičke norme i kulturalnu pozadinu, na razložnost i racionalnost kao dva moralna svojstva ličnosti (Rols), odnosno pravni, moralni i etički diskurs (Habermas) najčešće završava davanjem primata prvoj strani, rizikujući tako da socijalne veze „racionalizuje“ do preterane mere. Ako se, međutim, prihvati vitgenštajnovska „slaba“ politička racionalnost zasnovana na kontingentnim praksama, specifikovanim i nehomogenim jezičkim igrama i pravilima u čijoj je osnovi pragmatičko prihvatanje od strane zajednice, dobija se drugačija predstava o demokratskim institucijama i političkom delanju od proceduralističke i standardno-liberalne.

Strogo agonističko ili radikalno-pluralističko čitanje se, međutim, suočava sa činjenicom da sama vitgenštajnovska društvena teorija nije jednoglasna niti u pogledu adekvatne intepretacije Vitgenštajna i njene primene na sferu društvene teorije, niti u pogledu stvarnih dometa ovih interpretacija. Pojedini tumači su, naime, sa dobrim opravdanjem skloni tezi da su društvena pravila zasnovana na prećutnom zajednički prihvaćenom „know-how“, odnosno neupitnim pozadinskim praksama. Pojedinci i zajednice ne mogu zaobići horizont zajedničkog razumevanja, onih podležećih pretpostavki koje regulišu svaku primenu pravila. Razdor sa agonizmom leži u pretpostavci da pravila ovih praksi moraju biti u najvećoj meri, ako ne u potpunosti, prihvaćene od strane članova zajednice, što može da implicira homogenost i unisonost zajednice, i što je dijametralno suprotno radikalnoj demokratiji.

Adekvatnije tumačenje ukazuje na značaj varijabilnih načina na koji se pravila demokratske prakse mogu tumačiti i primenjivati, pri čemu jedinstvo „demokratske igre“, poput jedinstva jezičke igre, počiva na „porodičnim sličnostima“, na labavim vezama, preklapanjima, srodnostima i preplitanjima. Na ovaj neujednačen način građanstvo „čita“ i tumači pravila „demokratske igre“, što ga čini

¹⁷ Mouffe 2000: 68–69.

nehomogenim. Ne postoji obavezujući, univerzalni konsenzus oko toga šta znači biti građanin, poštovati volju većine ili postupati pravedno. Ipak, lična i kolektivna prava, status vlasništva, domen kompetencija države itd. i u liberalnom društvu imaju stastus „esencijalno spornih“ konceptata. Prema blagonaklonom čitanju Mufove, njena se kritika odnosi na okoštavanje ovih konceptata, preuzimanje jednog konsenzusno prihvaćenog tumačenja kao nespornog. Ona ima u vidu ideologizaciju ovih konceptata, pa ipak bilo koji politički koncept illi njihov skup može biti ideologizovan, što podjednako važi i za genealogiju, deonstruktiju, disenzus ili radikalnu demokratiju. Njihova primena može biti pogrešna, loše shvaćena ili zloupotrebljena, i teorija kao takva ne može da predvidi način buduće upotrebe pojmova.

Prema Mufovoj, diverzifikovano građanstvo nije prepreka, nego neophodan uslov i životna sila demokratije. Ključno je da modusi razilaženja ostanu u okviru agonizma i ne prime oblike neprijateljstva, odnosno da se suparništvo ne pretvori u neprijateljstvo, nenasilni konflikt u nasilje. Ukoliko dopusti mogućnost zajedničkog simboličkog polja, orijentacija na disenzus i agonizam treba da razjasni konstitutivnost tog komunikativnog prostora unutar kojeg su moguće agonističke strategije kao nenasilne. No postoji još jedna realna opcija diverzifikovanog građanstva, a to je nekomunikacija i separacija zajednica, ukoliko se njihova razumevanja razdvoje u dve paralelne politike. Da li je u tom slučaju reč o ravnodušnim zajednicama, separatnim društvima koja više ne dele isti simbolički prostor? Brojne su opasnosti od ovakvog stanja indiferencije, počev od legitimizacije nepravednog postupanja prema članovima u pojedinačnim užim zajednicama, do paralize ostvarivanja zajedničkog dobra i pretnje raspada političke zajednice.

Druga nedoumica povezana je sa prethodnom i tiče se značaja i karaktera zajedničkog simboličkog prostora koji građani nehomogenih socijalnih, etičkih, političkih, verskih itd. uverenja dele. Prenebregavanje značaja ovog prostora i neispitivanje njegovog dosega bilo bi bitan propust, koji, čini se, zastupnici radikalne demokratije povremeno sebi dopuštaju. Kako sama autorka smatra, u sukobu koji ne bi bio neprijateljski, nego suparnički, „svi učesnici će priznati položaj drugih u nadmetanju kao legitiman.“¹⁸ Ukoliko bi se ostalo na pukom priznavanju legitimiteta različitih pozicija, u tom se sluča-

¹⁸ Mouffe 2000: 74.

ju ne bi odmaklo dalje bilo od *modus vivendi* načela proceduralnog liberalizma. Ukoliko se, pak, prihvati da je povezanost građana supstancijalnije prirode, najbitnije bi bilo određivanje karaktera ove međusobnosti, uz izbegavanje hegemonističkih i homogenizujućih strategija koje nivelišu različitosti. No tada bi pravi zadatak bio u istraživanju zajedničkog simboličkog polja, i to kao „univerzalnog“, jer bi prevazilazilo partikularizam pojedinih etosa i horizonata razumevanja podešavajući ih prema uverenjima, vrednostima i interesima drugih pojedinaca ili zajednica. Diskurs bi morao da pretrpi znatne izmene, pa čak i da se stvori novi diskurs (moralni, kao i pravno-politički, prema Habermasovoj terminologiji), nova „jezička igra“, sa svojom gramatikom, vokabularom i pravilima igre. Ova povezanost građana bi bila „racionalno“ zasnovana u tom smislu jer bi pretpostavljala prilagođavanje pojedinaca i grupa u kojem deliberacija oko najadekvatnijeg oblika uvažavanja i saradnje ima značajnu poziciju. Nedostatak deliberacije, argumentovanja i razboritog konsenzusa predstavljao bi veći gubitak no što bi to zastupnici radikalnog pluralizma pretpostavljali.

3. Tjuli: *Disenzus javne filozofije*

Poput Mufove i kasnog Konolija, Tjuli pledira za novi pristup politici, koji podrazumeva usredređivanje na prakse konflikta, procesa prilagođavanja i modifikacije kroz „multilošku“ interakciju,¹⁹ na prakse vladavine u nedržavnoj sferi i neformalnim odnosima, na disenzus i agonizam umesto na racionalno zasnovani konsenzus. Novi pristup nas izaziva da preispitamo sopstveno shvatanje političkog prostora delovanja, kao i sam pojam građanstva i građanskog identiteta. Konsekventno tome, on podrazumeva i drugačiju političku teoriju, odnosno „javnu filozofiju u novom ključu“, kako i glasi naziv središnje Tjulijeve knjige. Transformacije savremenog etosa i građanstva, procesi decentralizacije upravljanja na lokalnom, i transdržavno organizovanje građana na globalnom nivou traže novu „paradigmu“ istraživanja koja prevazilazi onu čiji je referetni okvir nacionalna država skraja 18. veka.

¹⁹ Termin „multilog“ Tjuli uvodi da bi podvukao razliku od dijaloga, tj. interakcije koja uključuje samo dve strane, a isključuje ostale.

Jasan je razlog zbog kojeg je Tjuli kritičan prema pokušaju zasnivanja integracije osoba ili grupa u savremenoj ustavnoj demokratiji na osnovu identiteta (verskog, nacionalnog, kulturalnog pa čak i multinacionalnog, kao što je evropski identitet), imajući u vidu visok stepen diferenciranosti današnjih društava. Ovaj autor, međutim, dovodi u pitanje i integraciju na osnovu posebnog građanskog subjektiviteta, u kojem se status pojedinaca formira na osnovu pravnih, političkih, ekonomskih, privatnih itd. sloboda i dužnosti, a ne etničkom, rasnom itd. pripadnošću. Prema Tjuliju se veze uzajamnosti i pripadništva političkoj asocijaciji ne zasnivaju ni na osnovu slaganja oko opšteg dobra, zajedničkih vrednosti, osnovnih principa društvenog uređenja, procedura kooperacije i konsenzusa oko ustava. Mada priznaje da su ove komponente ustavne demokratije bitne i neophodne, one se ne mogu poistovetiti sa političkom slobodom, nego samo čine okvir unutar kojeg osobe delaju slobodno.²⁰ Građanski se identitet kreira kroz međugru različitih oblika diskursa i mnoštva posebnih identiteta, kroz dijalog i uzajamni konflikt subjekata i kolektiviteta u društvu.

Tradicionalna politička teorija oslanja se na poimanje slobode kao suvereniteta, na garantije slobode u vidu institucija, pravnih normi i političkog predstavnštva. Nasuprot tome, kao nova i nepredvidiva pojava, kao prekid sa rutiniranim pravilima igre, sloboda izlazi iz vidokruga ovakve teorije. Upravo ova mogućnost rastavljanja politike od odnosa dominacije zaokuplja pažnju teoretičara radikalnog pluralizma. Politika koncentrisana oko suvereniteta izražena je u vidu hegemonije prava nad demokratijom, prioriteta normi i procedura nad mogućnošću spontanog artikulisanja stavova pojedinca ili grupe. Drugačija politička igra koju Tjuli, sledeći Foucault, nastoji da afirmiše nije ograničena pravilima, nego njenu autentičnost određuje „transgresija“ ograničenja, stalna „provokacija“ normativnog obrasca. Slobodna politička aktivnost „nije nikad ‘vođena pravilima’ u normativnom ili kauzalnom smislu koji zahteva teorija ili objašnjenje. I zaista, ukoliko bi bila vođena pravilima na taj način, tada bi to, po definiciji, bio neslobodan, ‘automatski proces’ u području rada, a ne delanja.“²¹

²⁰ Tully 2008: 145.

²¹ Tully 2008: 139.

Tjuli kritikuje Habermasa koji, prema njegovom mišljenju, isuviše rezolutno razdvaja refleksiju, odnosno aktivnost opravdanja, od svakodnevne interakcije subjekata. U političkoj filozofiji zasnovanoj na refleksiji i deliberaciji, kakva je Habermasova, sadržana je lažna opozicija kritičkorefleksivnog zasnivanja argumentacionog diskursa s jedne, i predrefleksivnog prihvatanja tekuće prakse (kao političke ili religijske prihvaćene dogme, kao tradicije i navike, kao većinskog mišljenja i sl.). Opravdavanje je, međutim, u većoj meri povezano sa svakodnevnom konverzijom no što bi prihvaćena politička teorija dopuštala. Prema standardnom modelu, refleksivno zasnovana argumentacija, odnosno argumentacijsko-teorijski diskurs, je jasnom demarkacionom linijom odvojena od faktičke, ustaljene i običajnosno zasnovane prakse.²² Ova demarkacija ima za posledicu ne samo metodološki neadekvatan pristup, nego vodi ka jednom bitnijem udaljavanju generalne pravne konstrukcije i univerzalno važećeg moraliteta s jedne, od kontingentne prakse demokratskog političkog delanja i njoj adekvatne etičko–običajnosne normativnosti s druge strane. Tako se koncepti prava, zakona i univerzalnog moraliteta razmatraju nezavisno od njihove istorijske i kulturalne osnove, dok juridičke institucije dobijaju primat u odnosu na demokratsko odlučivanje. Sa postuliranjem racionalnog, transcendentalnog i univerzalno važećeg statusa, pravne norme se imunizuju od kritike koja bi ukazivala na njihovu kontingentnu konsenzusnu prirodu, tj. na njihova inherentna ograničenja.

Novi pristup bi se oslanjao na situacionu konverzaciju između angažovanih građana i trebao bi da vodi računa o posebnoj poziciji subjekata u kontekstu datog odnosa znanja i moći. U tom smislu se predlaže napuštanje novovekovnog hobsovsko-monološkog načina filozofiranja prema shemi problem–rešenje i povratak na sokratovsku metodu pitanja i odgovora. Javna filozofija je pre kritičko stanovište, nego doktrina, ona premošćava teorijsku raspravu i obraća se političkim subjektima jezikom građanskih sloboda, prava i javnog dobra.²³ Njen je zadatak razobličavanje hegemonističkog diskursa vojnih, političkih i ekonomskih elita, koje su i same prisvojile jezik građanstva, prava, slobode i opšteg interesa na jedan pristrasan i ideologizovan način.

²² Tully 2008: 27.

²³ Tully 2008: 10.

Javna filozofija, prema tome, umesto da teži razvijanju koherentne teorije, ukazuje na proliferaciju praksi argumentisanja, različitih strategija i rešenja koje učesnici u raspravi artikulišu i obrazlažu. Politička filozofija, prema Tjuliju, predstavlja metodičko razjašnjavanje i proširivanje „prakse praktičkog prosuđivanja“, koja je kao takva već istorijski situirana, a u određenoj meri i refleksivna, kritička aktivnost.²⁴ Vitgenštajnov pristup je ovde od presudne koristi, imajući u vidu njegov antiesencijalizam u analizi opštih pojmova, odnosno odbacivanje neophodnosti određivanja nužnih i dovoljnih uslova za značenje pojmova ili iskaza. U slučaju političke teorije, kriterijumi primene opštih pojmova (kao što su demokratija, prava, političke slobode, vladavina, dominacija itd.) su varijabilni, sa nejasno određenim granicama, tako da ih nije moguće generalizovati u jedinstveni skup suštinskih karakteristika kojim bi se moglo operisati u političkom ili teorijskom rezonovanju. Razumevanje opštih pojmova podrazumeva uvid u njihovu primenu u različitim okolnostima i za različite namene – ovo je vid praktičkog rasuđivanja, što ukazuje na prevashodno praktički karakter Vitgenštajnovе filozofije. Umesto odnosa determinacije u primeni konceptata i kretanja od opšteg ka pojedinačnom i obratno, u ovom se rasuđivanju razmatraju uzajamne relacije pojmova, varijacije i preplitanja diskursa, pojedinačni slučajevi, specimeni i paradigmatični primeri, što podrazumeva elastičnost i otvorenost konceptualnog instrumentarijuma.

Orijentacija na aktivnost, isticanje primata delanja nad definicijama, klasifikacijama, objašnjenjima i obrascima vodi poreklo od Vitgenštajnovog shvatanja jezika kao ukorenjenog u samoj ljudskoj aktivnosti, bez utemeljivanja u daljem razlogu. Jezičke igre, kao što su objašnjavanje, zahtevanje, pričanje priča, izjavljivanje itd., su prirodne radnje kao i sve druge i iscrpljuju se u svojim svrhama ili ciljevima na koje su usmerene. Ovim su igrama svojstvena pravila prema kojima se odvijaju, ali ona nisu bezuslovno fiksirana, odnosno igre nemaju suštinska svojstva i jasno određene granice. Vitgenštajn ukazuje da nam ove granice nisu ni potrebne sve dok znamo o kojim je igrama reč i način na koji treba da postupamo da bi se ona vodila.

²⁴ Tully 2008: 28–29. Politički dijalog sa svojim napetostima, nedovoljno jasnim rešenjima i višeznačnostima bio bi ono „rapavo tle“, bez čijeg trenja konceptualna analiza „radi u prazno“, bez kontakta sa stvarnom upotrebom pojma. Up. Vitgenštajn 1980: § 107 i 116.

Kao što je poznato, Vitgenštajn je odbacio ideju jezika kao kalkulusa, kao sistema baziranog na striktnim pravilima, odnosno ideju da ne možemo vladati jezikom ukoliko ne posedujemo implicitni operativni obrazac zasnovan na definitivnim pravilima.²⁵ Na primedbu da igra nije ničim regulisana i da se ne može govoriti o igri ukoliko pravila nisu strogo određena, Vitgenštajn odgovara da same igre nisu savršene. I nesavršenu igru nazivamo igrom, ali nas ideal zaslepljuje i sprečava da vidimo na jasan način upotrebu reči „igra“.²⁶ Prema Tjuliju, ova neodređenost pravila ima poreklo u agonizmu, pošto su pravila konstituisana kroz (kvazi)političko nadmetanje. Tjulijevo inkorporiranje agonizma u Vitgenštajnovu filozofiju svrstava je u istu grupu sa Fukoom i Arentovom (Arendt), nasuprot konsenzusno orijentisanim poimanjem politike kakvo nalazimo kod Rolsa i Habermasa. Za prvu grupu teoretičara, slaganje oko pravila nikada nije zatvoreno, ono se odvija kroz pregovaranja, kompromise, reciprocitet pitanja i odgovora, pošto uz slaganje obavezno ide i disenzus, reakcija na postignuti konsenzus. Ipak, suštinska spornost nije ograničena na jednu sferu – na politiku u svakodnevnom smislu. Stoga Tjuli kritikuje shvatanje Arentove, koja političku aktivnost proširivanja domena ljudskih sloboda i otpora instrumentalizaciji pojedinca vidi unutar politike kao javne sfere, unutar pravila političke igre u normalnom značenju dijaloga i sukoba u jednoj distinktnoj političkoj zajednici. Nasuprot tome, agonistička politika je disperzivna, ne ograničava se na izuzetnost političke prakse, već Tjuli sfere privatnosti, rada, obrazovanja itd. analizira takođe kao političke oblasti, kao objekte agonističkog nadmetanja. Reč je o specifičnoj poziciji, koju Tjuli pripisuje ne samo Fukou, već i Vitgenštajnu, a prema kojoj je igra participiranja u vladavini (zajedno sa njoj iminentnim konfliktima), i transformacija pravila vladavine kroz konsenzus i disenzus, osobena za svaku praksu vladavine, a ne samo za formalne institucije vlasti.²⁷

Ipak, razumevanje, opravdanje, obrazloženje i racionalni konsenzus delovi su šireg konsenzusa – slaganja oko praksi. Racio-

²⁵ Prema Tjulijevoj interpretaciji, ovladati pravilom ne znači slediti opšte pravilo implicirano u praksi, jer je upotreba isuviše raznovrsna, višestruka, zamršena i kreativna da bi odgovarala pravilu. Up. Tully 1995: 107.

²⁶ Vitgenštajn 1980: § 100.

²⁷ Tully 2008: 143.

nalni konsenzus, prema Vitgenštajnu, nije temeljan, odnosno na njemu se ne mogu zasnovati jezičke igre. No nasuprot Tjulijevom tumačenju, on nije ni neostvariv, a ni nužno represivno-homogenizujući. Vitgenštajn nije nameravao da identifikuje konsenzus prakse sa racionalnim utemeljenjem, ali ni da porekne mogućnost racionalnog konsenzusa u određenom njemu adekvatnom kontekstu. Deskriptivno objašnjenje tipa „ovako se igra“ znači ukazivanje na naturalističko poreklo i opravdanje, na uvreženost jezičke igre u okvirima date „životne forme“.²⁸ Da li se, prema tome, može reći da „Vitgenštajn slavi intrinzičnu slobodu jezičke upotrebe: nepredvidivu pojavu interpretativnog neslaganja oko najustaljenije upotrebe znakova“,²⁹ ili je, s druge strane, opravdanije reći da on skreće pozornost na ograničenja koja pred individualni izbor stavlja nužnost samog jezika? Čini se da Tjuli zapada u sličan nesporazum kao i Vitgenštajnov imaginarni sagovornik, koji u nesavršenosti igara vidi njihovu deregulaciju i odsustvo poretka. Mnoštvenost i relativnost pravila u odnosu na datu praksu i kontekst jezičke igre ne znači relativizaciju njihovog značaja, negaciju važnosti postupanja prema pravilima. Nije sve u igri potpuno regulisano pravilima, (mnogi aspekti igre nisu uopšte regulisani, na primer brzina loptice u tenisu) ali su pravila od suštinske važnosti po igru, isto kao i ustaljenost prakse upotrebe, tj primene pravila.³⁰ Za Vitgenštajna je u ovom kontekstu bitno odustajanje od ideala, bilo da je reč o modelu kompletnog pravila, ideal-jeziku, jasnom i razgovetnom saznanju, idealnoj perceptivnoj situaciji ili o nepogrešivom mentalnom stanju.

Kao i u koncepcijama Konolija i Mufove, i kod Tjulija politički pojmovi poput demokratije, građanstva, političkih aktera ili političke prakse u pojedinim slučajevima dobijaju neuobičajeno široko značenje. Relacijom vladavine Tjuli naziva svaki oblik odnosa znanja, moći i potčinjavanja koji rukovodi ponašanjem subjekata,

²⁸ Prema Plantu, u našim prirodnim reakcijama (odnosno kvaziprirodnim, jer se odnose na našu socijalnu prirodu) prema drugom čoveku ili ljudima leži „uniformnost“ reakcija, a ne razlika, kako smatraju Liotar i zastupnici radikalnog pluralizma. Iz ovog razloga bi bilo neumesno proglašavati Vitgenštajna filozofom disenzusa *par excellence*, kao što se ne može utvrditi ni da njegova pozicija vodi ka radikalno shvaćenom društvenom pluralizmu. Up. Plant 2005: 89.

²⁹ Tully 2003: 39.

³⁰ Up. Vitgenštajn 1980: § 199: „Slediti pravilo, saopštiti nešto, zapovediti, igrati partiju šaha – jesu *navike* (običaji, institucije).“

kako u lokalnom i privatnom, tako i u globalnom i javnom domenu. Ipak, ne sme se gubiti iz obzira da mikroprakse vladavine u porodici, duševnoj bolnici ili školi nisu istog karaktera kao, na primer, prakse lokalne uprave. Dok prve u principu nisu, ne mogu ili ne moraju da budu otvorene, recipročne i saglasne sa demokratskim načelima, druge prakse to mogu da budu, teže ka tome ili već jesu demokratske. U Vitgenštajnovom smislu se ne bi moglo tvrditi da svaki diskurs krije odnose moći, tj. vladavine i potčinjavanja: odnose majstor–šegrt, prodavac–mušterija i sl. Vitgenštajn ne analizira kao etički impregnirane, još manje kao odnose moći.

Predstavljanje Vitgenštajnovе i Habermasove filozofije kao dve suprotne pozicije se takođe može problematizovati. Dok je kod Vitgenštajna reč o pripisivanju značenja i normativnosti kroz upotrebu pojma u različitim kontekstima putem „treninga“ i višestruke upotrebe – dakle, uvođenjem ili kontekstualizovanjem u datu životnu formu, Habermas govori o intersubjektivnim validacijama normi saradnje između slobodnih pojedinaca. U oba slučaja naglasak je na validnosti kroz intersubjektivno delanje, s time što je kod Habermasa reč o etičkim, moralnim i pravopolitičkim normama (stoga se uvodi interakcija slobodnih osoba koje vrednuju njihovo važenje), dok je kod Vitgenštajna reč o sticanju lingvističke kompetencije u opštem smislu – o jezičkoj interakciji učitelja i učenika, majstoga i šegrta, bakalina i mušterije, u kojoj nije prisutna etička validacija. Za razliku od Tjulija, ne smatram da Habermas „traži nešto više ... od promeljive pluralnosti jezičkih igara kritičke refleksije u kojima smo učesnici“ i da „želi da etablira okvir argumenata koji bi sam bio s one strane argumentacije“³¹ – ironično, ova poslednja intencija bi se pre mogla pripisati Vitgenštajnu, prema kome su neka od rasuđivanja „imunizovana“ od sumnje i spadaju u „kamen-temeljac“ iza kojeg pitanje argumetacije i obrazloženja gubi smisao.

Takođe, insistiranjem na disenzusu i odbacivanjem konsenzusa radikalni pluralizam svodi političke dijaloge na „pregovore“ i „raskole“, a nikako „dogovore“. Kao što smo rekli, prema Tjuliju je slaganje, ukoliko dođe do njega, do određene mere uvek nekonsenzusno. Ovde je na delu razvrgavanje interne veze podudaranja uverenja subjekata i društvenog konsenzusa, što vodi ka pomalo ekscentričnom shvatanju društvene integracije: „Ono šta oblikuje i drži

³¹ Tully 2003: 34.

pojedince i grupe zajedno kao 'građane' i 'narod' nije ovaj ili onaj argument, nego slobodne agonističke aktivnosti ili sama participacija.³² Ipak, diskutabilno je da li je uopšte društvo zasnovano na di-senzusu održivo, da li je takva participacija koja je u apstrahovana od svakog slaganja oko institucionalnog aranžmana uopšte ostvari-va ili održiva u dužem vremenskom periodu.

Uz to, pregovori bi trebalo da obezbede „stabilnost i osećaj pripadnosti iz pravih razloga“³³, ali nije najjasnije na koji se način oblikuju i primenjuju kriterijumi validnosti ovih razloga. U skladu sa Tjulijevom pozicijom, razlozi ne mogu biti autonomni u odnosu na norme koje su već sadržane u početnim pozicijama pregovarača, jer bi to povlačilo rekurs na Habermasovo stanovište o posebnoj vrsti pravnih i moralnih normi. Ukoliko se, međutim, zadržava na koordinaciji zajedničkih aktivnosti, ova pozicija ne napreduje dalje od overene proceduralne ispravnosti. Nova norma pripadnosti, koja bi garantovala stabilnost i koja bi proistekla iz pregovora uvek otvorenih za građane, crpi legitimitet iz participacije građana koji su doprineli njenom uobičenju i koji priznaju da se ona zasniva na va-ljanim razlozima. Do valjanih razloga pripadnosti, do odluke koji su identiteti prihvatljivi i vredni priznanja, a koji su neprihvatljivi i ne-razložni, dolazi se preko „nepristrasne razmene razloga“,³⁴ no opet je prethodno neophodno definisati fer uslove ove razmene. Pre no što se primeni rolsovsko „razložno neslaganje“ na koje se zastupnici radikalne demokratije neretko pozivaju, neophodno je odrediti šta treba smatrati za „razložno“.³⁵

Konačno, prema konsekvencama radikalnog pluralizma, di-sput ne samo da nije zatvoren i zaokružen, već ga nije ni poželjno razrešiti. Ova pozicija, u nastojanju da naglasi opasnost od posta-vljanja prepreka za dijalog, previđa da je cilj rasprave ipak neki

³² Tully 2008: 146. Up. i Tully 2008: 162, kao i Tully 2008: 163: „Politički di-jalozi su uvek 'pregovori', a ne 'konsenzusi'“.

³³ Up. Tully 2008: 176. Vidi takođe i Tully 2008: 163.

³⁴ Tully 2008: 178.

³⁵ Tjuli govori da je nerazborito ono što je nespojivo sa poštovanjem drugih (Tully 2008: 180), no ovaj stav malo toga objašnjava i povlači niz pitanja o prirodi i granicama poštovanja drugih osoba, prema kojim kriterijumima se ono procenjuje, ko postavlja kriterijume, da li su oni situaciono zavisni, tj. da li se mogu primenjivati transkulturalno ili na prošle epohe itd.

rezultat.³⁶ Ipak, malo je verovatno da bi Konoli, Mufova i Tjuli prihvatili da bi bilo poželjno da pitanja rasne segregacije i legalnosti ropstva budu još uvek aktuelna, otvorena i principijelno nerešiva. Konsenzus oko ovih i srodnih pitanja je ne samo jedno od najznačajnijih političkih dostignuća, nego i civilizacijska vrednost.

Primljeno: 14. mart 2010.

Prihvaćeno: 22. mart 2010.

Literatura

Connolly, W. E., (1993), *The Terms of Political Discourse (Third Edition)*, Princeton: Princeton University Press.

Gallie, W. B., (1956), „Essentially Contested Concepts“, *Proceedings of the Aristotelian Society* 56: 167-198.

Mason, A., (2000), *Community, Solidarity and Belonging: Levels of Community and their Normative Significance*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mouffe, Ch., (2005), *On the Political*, London and New York: Routledge.

Mouffe, Ch., (2000), *The Democratic Paradox*, London and New York: Verso.

Pitkin, H., (1972), *Wittgenstein and Justice: On the Significance of Ludwig Wittgenstein for Social and Political Thought*, Los Angeles: University of California Press.

Plant, B., (2005), *Wittgenstein and Levinas: Ethical and Religious Thought*, London and New York: Routledge.

Tully, J., (2008), *Public Philosophy in a New Key, Volume I: Democracy and Civic Freedom*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tully, J., (1995), *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tully, J., (2003), „Wittgenstein and Political Philosophy: Understanding Practices of Critical Reflection“, u Heyes, C. (prir.), *The Grammar of Politics: Wittgenstein and Political Philosophy*, Ithaca and London: Cornell University Press, str. 17-42.

³⁶ Vitgenštajn bi rekao da se interpretacija, objašnjenje i opravdanje ipak negde zaustavljaju. Reći da nema poslednjeg objašnjenja analogno je iskazu da nema poslednje kuće u ovoj ulici, jer je uvek moguće dograditi još jednu. Up. Vitgenštajn 1980: § 29, kao i Vitgenštajn 1988: § 192: „Postoji, dabome, opravdanje, ali opravdanje ima svoj kraj.“

- Vitgenštajn, L., (1980), *Filozofska istraživanja*, Beograd: Nolit.
- Vitgenštajn, L., (1988), *O izvesnosti*, Novi Sad: Bratstvo–jedinstvo.
- Winch, P., (1958), *The Idea of Social Science and its Relation to Philosophy*, London: Routledge and Kegan Paul.

Michal Sládeček

DEMOCRACY: BETWEEN THE ESSENTIALLY CONTESTED
CONCEPT AND THE AGONISTIC PRACTICE

Connolly, Mouffe, Tully

Summary

The text considers points of view of theoreticians of the radical pluralism (democracy): Connolly (William Connolly), Mouffe (Chantal Mouffe) and Tully (James Tully) with regard to the status and the nature of concepts in the political discourse, as well as the consequences of these conceptual presumptions to understanding democracy. The three authors emphasize the essential contestability of political concepts, the paradox of liberal democracy and the need to revise standard rational consensus theories of democracy. Also, the three authors take over the specific interpretation of Wittgenstein to the direction of political theory the centre of which consists of everyday contingent practices of politics as well as dissent about their assessment. The text analyzes the extent to which this reading is compatible to Wittgenstein's position. The author defends the opinion that the essential contestability does not imply agonism and denial of the significance of rules and tries to indicate to the points of illegitimate transition from antiessentialism to unconsensus rules. Also, the text underlines the flaws of dissent conception of democracy and social integration.

Keywords: Connolly, Mouffe, Tully, Political Discourse, Dissent, Essentially Contested Concepts, Wittgenstein, Agonism, Radical Democracy.